

SMAIL TIHIĆ

VALORIZACIJA SPOMENIKA KULTURE

a) U službi zaštite

U praksi savremene jugoslovenske službe zaštite spomenika kulture nije do danas iznađeno pouzdano mjerilo za određivanje spomeničke vrijednosti objekata nacionalne kulturne baštine. Uslijed navedenog postoje uočljive razlike u stavovima i kriteriju zavoda za zaštitu kulturno-istorijskih spomenika pojedinih republika, pa čak i unutar stavova zavoda jedne republike. Ta nepodudarnost gledišta uglavnom rezultira iz konkretne situacije u fondu objekata spomeničke vrijednosti, njihovoj zastupljenosti po vrstama i stepena tehničke očuvanosti.

U SR Makedoniji, na primjer, gdje je sačuvano na desetine hiljada ikona, i u SR Sloveniji, gdje je taj broj kudikamo manji, kriteriji organa zaštite neće, niti mogu biti isti, čak ni približno jednaki. U prvom slučaju pažnja organa službe zaštite okrenuta je na brigu o čuvanju i prezentaciji određenog kvantuma kvalitetno najvrednijih i po vremenu nastanka najstarijih ikona. Selekcija, dakle, u pogledu kvaliteta biće strožija a stav službe zaštite u odnosu na predmete od manje kulturno-istorijske i umjetničke vrijednosti i značaja liberalniji. Takvi objekti mogu, u izvjesnom opsegu, biti i predmet trgovine i eksporta, ili prelijevanja u fondove drugih republika, Obratno, u slučaju Slovenije, kriterij um će biti mnogo širi, tako da će brigom organa zaštite ove Republike biti obuhvaćena mnoga djela koja uopšte nisu predmet pažnje službe zaštite spomenika kulture SR Makedonije. To je sasvim razumljivo. Jer u zemlji s dugom i bogatom tradicijom ikonopisne djelatnosti ikone iz 13. i 14. st. nisu nikakva rijetkost dok su one iz 15. i 16. vijeka veoma česta pojava. Nasuprot tome u Sloveniji i ikone iz 15. i 16. st. predstavljaju pravu rijetkost dok onih iz ranija dva stoljeća uopšte nema. I razumljivi nam onda postaju stavovi i jednih i drugih organa zaštite nacionalnog kulturnog nasljeđa kada ključ za svoje oficijelne stavove nalaze u slici zatečenog brojnog stanja objekata spomeničke vrijednosti. Ovakav stav čini nam se potpuno opravdanim jer je normalno pretpostavljati da kriterij organa službe zaštite u odnosu

na čuvanje pojedinih vrsta spomenika kulture treba da bude strožiji u svim slučajevima kada se radi o slabijoj brojčanoj zastupljenosti bilo koje vrste spomenika. Ali, za razliku na tu objektivnu razložnost, u postojećoj praksi službe zaštite spomenika kulture u SFRJ postoje primjetne razlike u kriterijumu zaštite čak i u uslovima kada se radi o približno podjednakom fondu pojedinih vrsta spomenika. Najočiglednije se one zapažaju u odnosu na zaštitu spomenika narodne revolucije. Na primjer, kuće narodnih heroja, koje manje-više imaju istu vrijednost, bile su u prvim poslijeratnim godinama predmet generalne zaštite u SFRJ tako da su u nekim republikama (u Srbiji, npr.) štićene skoro bez izuzetaka, dok se u drugim štite samo najznačajniji predstavnici i prvenstveno oni objekti za koje su vezani još neki značajniji događaji (bilo da su u njima održana važnija vojno-politička savjetovanja, ili su, pak, služile kao sjedište štabova krupnijih vojnih jedinica, i sl.). Preostali objekti ove vrste se ne zaštićavaju već se samo obilježavaju spomen-pločama. Ili, jedan drugi primjer. U SR Sloveniji predmet zaštite su i izvjesni objekti koje je neprijatelj gradio i njima se služio (bunker, utvrđenja, i sl.). U drugim republičkim područjima oni nisu predmet pažnje konzervatora i nezaštićeni su. Stav organa zaštite SR Slovenije nama je bliži, čini se logičnim i zbog tog prihvatljivijim. Jer, kako inače da se budućim generacijama prikaže prava slika žestine i opsega narodno-oslobodilačke borbe ako je ne sagledamo sa svih strana, i u tom kontekstu ne prikažemo i one moćne objekte koje je neprijatelj gradio i uporno ih branio, a koje je trebalo osvojiti, ne bez velikih žrtava, herojskih napora i ljudskih odricanja. Čitav niz takvih razlika lako se da uočiti ali ih nije potrebno posebno isticati.

I kao god što postoje tako relativna mjerila u odnosu na zaštitu spomenika po vrstama, primjetne su, također, diferencije u gledištima na spomenike prema vremenu njihovog nastanka. Činjenica je, na primjer, da organi službe zaštite

spomenika kulture u SR Bosni i Hercegovini nisu do danas uopšte obraćali pažnju na objekte nastale u periodu austrougarske okupacije BiH (1878—1918) i u međuratno doba (1918—1941). Dok su djela našeg vremena (1945 do danas) isključena iz bilo kakvih razmatranja. U drugim republikama nije takav slučaj. Poznata nam je, na primjer, skrb i briga koju je u prvim godinama svoga rada poklonio Zavod za zaštitu spomenika kulture SR Srbije zaštititi i prikupljanju djela suvremenih srpskih slikara i vajara nastalih u periodu između dva rata (Sava Šumanović, Jovan Bijelić, Petar Dobrović, Zora Petrović, i dr.) i onih koji su im neposredno predhodili (Nadežda Petrović, Kosta Milićević, M. Milovanović...). Stepen pažnje koji su obratili zavodi Hrvatske i Slovenije zaštititi spomenika nastalih u ovim razdobljima je, također, veoma uočljiv, metodski dobro pripremljen i pokazao je vidljive rezultate u praksi.

S druge strane, u Bosni i Hercegovini nisu zaštićeni čak ni najreprezentativniji primjerci monumentalne arhitekture austrougarskog perioda, kakva je, na primjer, nadaleko poznata Gradska vijećnica u Sarajevu, ili, recimo, pseudogotička katedrala u ovom mjestu. Da ne govorimo o nizu drugih poznatih javnih zgrada i stambenih objekata koji pokazuju zanimljiva i vrijedna arhitektonska i građevna rješenja. Nema sumnje da ovakva praksa predstavlja ozbiljnu prazninu i nedostatak u radu organa službe zaštite ove republike, koju, uprkos objektivnih poteškoća u pogledu stručnih kadrova kojima raspolažu ove institucije, treba što prije otkloniti pa prići preispitivanju i korekciji dosadašnjih kriterijuma sa svrhom uspostavljanja i proširenja zaštite na objekte spomeničkih vrijednosti svih kulturno-istorijskih perioda, od paleolita do našeg vremena. Ovo naravno u skladu i duhu principa koje, u svakom konkretnom slučaju, budu nalagali estetski, istorijski i moralni kriterijum.

Mada to nije nigdje ozvaničeno ni teoretski obrazloženo, može se, i s najvećom sigurnošću, tvrditi da se izbor spomenika i njihova valorizacija za potrebe službe zaštite vrši na osnovu moralnog, estetskog i istorijskog kriterijuma. Način na koji se oni primjenjuju ne donosi sudove koji mogu ostati neizmijenjeni za duži vremenski period. Otud česta njihova nesigurnost, i relativna vrijednost. Jer, ono što je danas rečeno kao istina o predmetu, sutra može biti negirano i odbačeno. Apsolutnih istina gotovo nema, posebno u slučaju kada je objekt razmatran samo na osnovu jednog od ovih kriterija. Iznimku predstavljaju spomenici čija je vrijednost iz sva tri ili bar dva aspekta nesumnjiva. U tim i takvim slučajevima, smatra se, spomenička vrijednost objekta je van diskusije jer zadovoljava i zahtjeve istoričara, a jednako tako i estetičara, arhitekata i istoričara čiji sudovi se najčešće čuju i usvajaju kao meritorni za pitanja iz ove oblasti. Ta »apsolutna istina«, po prirodi stvari teško podložna egzaktnom provjeravanju, ostaje u važnosti

neograničeno vrijeme, čak za čitav život spomenika, iako su mnoge stvari ostale nerazjašnjene.

Takve nejasnoće ostaće i dalje na snazi i pojavljivaće se i u budućnosti jer ih nužno ne možemo izbjeći. To je shvatljivo s obzirom na životnu istinu da je relativnost naših sudova u procjeni predmeta i objekata ove vrste neizbježna kao akt subjekta sa ovakvim ili onakvim senzibilitetom, simpatijama i afinitetom, iskustvom i stepenom lične kulture svakog od članova stručnog žirija pozvanih za procjenu spomeničkih data na objektima materijalne kulture.

Istorijski kriterijum prevashodno vodi računa o vremenu nastanka objekta i, na bazi brojčane zastupljenosti pojedinih vrsta, vrši selekciju i predlaže mjere pravne zaštite. Jedno je ipak sigurno. Što je objekat nastao ranije njegov značaj je tim prije određen i sve manje je predmet diskusija. Konsekventno tome postaje razumljivo da će svaki predmet iz epohe kamenog doba uživati status spomenika kulture, čak u slučaju kada ne bude imao ništa umjetničkog u sebi. Kako odatle odmičemo stepen pažnje postepeno slabi, da bi za spomenike austrougarskog perioda i kasnijeg vremena i sasvim nestao, pa se obično kaže »za njih ima vremena«. Zaboravlja se, pritom, da je sve ono što je stvoreno u jednoj epohi više neponovljivo i da jednako nestaje kao i sve drugo što živi i umire. Štaviše, u izvjesnim slučajevima, što prije svega ovisi o karakteru spomenika i materijalu iz koga je sačinjen, često su, upravo zbog te nepažnje, i mjesta na kome se nalaze, objekti mlađih epoha daleko ugroženiji i brže nestaju, dok oni najstariji, zbog svog smještaja (pod dubokim slojevima zemlje, i kao takvi nevidljivi za radoznalog čovjeka našeg vremena) građeni od tvrdog materijala (kamen) žive u mnogo većoj sigurnosti. I upravo uslijed jednostranosti u prilazu ovom problemu često imamo paradoksalnu situaciju da pred našim očima iščezavaju spomenici bližih epoha zbog gore navedenog našeg odnosa prema njima i sporosti akcije zaštićavanja. Ovakav tok stvari predstavlja, nesumnjivo, ozbiljan propust u praksi rada domaće konzervatorske službe.

Estetski kriterijum, koji na neki način uključuje u sebi i onaj estetski i moralni, gotovo da teče po istoj liniji kao i prvi. U izvjesnom smislu čak ga nadopunjava, pravilnije, on mu je i podređen. Jer kako inače da se objasni činjenica da kod nas još ni do danas nije zaštićena niti jedna građevina, slika ili skulptura nastala od 1878. godine do danas? Očito, dakle, da u shvatanjima konzervatora ovaj kriterijum kao samostalna kategorija i ne postoji i da je on samo nužan pratilac istorijske vrijednosti objekata pa se primjenjuje samo na one predmete koji su ponikli u ranijim kulturno-istorijskim epohama.

Moralni kriterijum se razlikuje od oba prethodna. Njega ne interesuje vrijeme nastanka, niti likovno-estetske i arhitektonske vrijednosti sporne-

nika, on je okrenut ispitivanju spleta okolnosti koje su uvjetovale postanak stvari i predmeta ili koje su vezane za njihovo postojanje i društvenu funkciju. Dakle, momenat nastanka i funkcija objekta postaju bazični elementi ovog kriterijuma. On je određen duhom našeg vremena, natopljen savremenim našim gledanjem na život, na istoriju. Okrenut je, prema tome, visokom vrednovanju događaja progresivnog društvenog smjera, ličnosti i djela koje ocjenjujemo kao napredne. Prioritet dajemo našem vremenu i događajima koje pamtimo. Oni su, dakle, obilježeni socijalnim tendencijama, progresivnim hodom čovječanstva i ljudskom humanitarnošću. Pomicanje prema ranijim epohama je nesigurno i stoji u uslovnoj vezi s našom informisanosti o događajima minulih stoljeća, njihovoj kritičkoj ocjeni i valorizaciji. Čini se čak kao nepisano pravilo da on stoji u obrnutom položaju u odnosu na istorijski kriterijum, bar što se tiče vremenskih relacija.

I na kraju, mislimo da ćemo postupiti ispravno ako se složimo u mišljenju da je veoma teško i u osnovi je nepravilno posmatrati objekte, materijalne kulture i iznalaziti u njima spomeničke vrijednosti ako u sebi unaprijed nosimo neki predodređeni stav o beznačajnim ili veoma značajnim

kulturno-istorijskim epohama, a tako i važnim i bezvažnim spomenicima. Takav naš stav odvešće nas nesumnjivo na put diskriminacije i društveno nekorisne aktivnosti. Jer svaki sačuvani predmet materijalne kulture na određeni način je svjedok života svog vremena i ukusa ljudi koji su živjeli u toj epohi, pouzdan informator njihovih potreba i mogućnosti, siguran pokazatelj za korisna upoređivanja i zaključke o toj epohi u mnogim oblastima ljudskog življenja. Zato ih je potrebno čuvati, sistematski proučavati i u adekvatnoj formi prezentirati javnosti. A to je veoma složen proces koji povlači sobom niz uslovnih elemenata koje je nemoguće shvatiti bez prethodnog veoma ozbiljnog proučavanja. Upravo zbog toga nemoguće je zauzimati jedan čvrst i siguran stav ako unaprijed budemo išli linijom generaliziranja i opštosti, bez, dakle, ulaženja u specifične naše prilike, i u osvrtu na brojnu zastupljenost pojedinih vrsta spomenika.

Garancija uspjeha je u kompleksnom i svestranom proučavanju svakog pojedinog predmeta materijalne kulture svih epoha i kulturno-obrazovnom značaju kojega on može imati u sistemu vaspitanja našeg vremena. Poći, dakle, od predmeta do predmeta sa željom ocjene njegove stvarne vrijednosti iz aspekta sva tri pomenuta kriterijuma.

b) U turizmu

Za razliku od službe zaštite, turizam je bio dosada zainteresovan za spomenike pretežno iz komercijalnih pobuda, a ne za njihovu eksploataciju kao objekata dragocjenih za nauku i umjetnost i kao elemenata obrazovanja u oblasti kulture. Upravo zbog toga, valorizacija spomenika kao turističkih vrijednosti nosi drugačija obilježja u odnosu na načela kojima se rukovodi konzervatorska praksa.

Korišćenje spomenika kulture u turizmu odvija se u dva pravca: a) za potrebe trgovine, ugostiteljstva i drugih uslužnih djelatnosti neposredno uključenih u turističku privredu, i b) u svrhe prezentacije njihovih istorijsko-umjetničkih i estetskih vrijednosti, ali ne kao faktora odgoja, već više sa željom stvaranja romantičnih asocijacija u raspoloženju naših gostiju i udovoljavanja njihovoj radoznalosti — sve na liniji što dužeg njihovog zadržavanja u našoj sredini. Kako smo već naveli, i u jednom i drugom slučaju pobude su čisto praktične, komercijalne prirode. Takva zainteresovanost turističke službe nužno je povlačila drugačije vrednovanje spomenika u odnosu na shvatanja konzervatora. Služba zaštite zainteresovana je za svaki objekat materijalne kulture ako je u posjedu odgovarajućih kulturno-istorijskih i umjetničkih kvaliteta, bez obzira na mjesto gdje se on nalazi i mogućnosti komuniciranja s njim. Turistička služba polazi, također, od realnih vrijednosti objekta u spomeničkom smislu riječi ali obraća i najozbilj-

niju pažnju njegovoj lokaciji i položaju koji zauzima u odnosu na najvažnije, turistički frekventirane saobraćajnice. Jer za turizam, kao privrednu granu, nije svejedno da li je neki spomenik lociran na turističkoj magistrali i u njenoj neposrednoj blizini, ili se pak nalazi u zabačenom i teško pristupačnom kraju. Poznato je, naime, da takvi objekti, ma kakva njihova umjetnička i istorijska vrijednost bila, ne mogu danas biti predmet interesa širokog broja ljudi, već samo manjeg broja oduševljenih poklonika »starina«, tih zakašnjelih romantičara ili ljudi od struke (istoričara, arhitekata, slikara i građana sličnih profesionalnih orijentacija) koji čine tek neznatan postotak u strukturi savremenih turističkih potrošača. Da i oni postanu privlačni u turizmu, potrebno je izgraditi odgovarajuće komunikacije u cilju njihovog povezivanja na glavne turističke itinerare. Ovo naravno pod pretpostavkom da troškovi izgradnje tih saobraćajnica ne budu veliki i ne traže zamašnija materijalna ulaganja.

Drugi značajan faktor od kojega su polazili turistički radnici kod izbora i valorizacije kulturno-istorijskih vrijednosti za potrebe turizma jeste element neponavljanja i zahtjev za traženjem raznolikosti kako u odnosu na zastupljenost spomenika po vrstama, tako i u pogledu na formalne njihove karakteristike i sadržaje koji ih ispunjavaju. Ovaj je element, prirodno, veoma važan jer zalazi

u područje psiholoških razmatranja ukusa i želja turističkih potrošača XX vijeka.

Činjenica je, naime, da čovjek modernog doba traži, otkriva i redovno se zadržava najviše na onome što u svom životu ranije nije vidio i iskustvom spoznao. Da ga zadovoljimo u takvom traženju moraćemo uznastojati na iznalaženju odgovarajućih novih vrijednosti. Ključ uspjeha naći ćemo u svakom slučaju kada mu budemo plasirali ono što predstavlja originalno i samoniklo stvaralaštvo naših naroda. A takvih vrijednosti imamo dovoljan broj. Za prilike Bosne i Hercegovine, na primjer, srednjovjekovni nadgrobni kameni spomenici — stećci predstavljaju umjetnost koja je najviše domaća, samonikla, opštenarodna, i koja u svojim prvim počecima seže u tamna vremena XII i XIII vijeka. Kroz neposrednost doživljaja, vedrinu i iskrenost u tumačenju svega onoga što su vidjeli, doživjeli i osjetili u to vrijeme, anonimni klesari iz naroda dali su svojstven pečat svježine i izvorne ljepote ovim spomenicima, koji su — zbog originalnosti svojih formi i dekora — postali predmet opšteg, veoma živog i širokog interesovanja domaće, i osobito inostrane javnosti. I prve hrišćanske bogomolje u Bosni, skromne po dimenzijama ali bogate skulptorskom dekoracijom osobenih formi i originalnog umjetničkog koncepta, mogu da budu od znatnog interesa za sve posjetioce ovih oblasti. Slična je situacija i u odnosu na bogato nasljeđe srednjovjekovnih utvrđenih gradova Bosne i Hercegovine (oko 400 objekata) raštrkanih na širokim njenim površinama, na brojne i raznovrsne produkte dvije hiljade godina stare tradicije kovačkog zanata, širok registar predmeta drvorezbarske i tkačke umjetnosti, osoben i jedinstven kolorit bogatog folklornog nasljeđa, bosanske iluminirane ćirilске rukopise, itd. Sve su to živi svjedoci visokih kreativnih mogućnosti bosansko-hercegovačkih naroda nastalih u minulim periodima naše istorije.

Drugačija je stvar u slučajevima kada im prezentiramo objekte koje su imali prilike da vide i one koji nose obilježja stranih kultura ili su, pak, nastali pod neposrednim njihovim uticajima. Uspjeh počiva na vodiču, na njegovoj inteligenciji i stručnoj obaviještenosti. Normalno je, naime, očekivati da će prikazivanje jedne islamske bogomolje za bilo kojeg zapadnoevropskog turistu predstavljati pravi užitak. On za obilazak takvih objekata pokazuje živo, latentno izraženo visoko interesovanje. I mi mu ga ne možemo niti trebamo uskratiti. Ali bi bilo pogrešno ako bismo tom čovjeku pokazali i proveli ga kroz više objekata ove vrste u jednom potezu. Sigurno je, naime, da bi njegov interes, kao i u svim drugim slučajevima ponavljanja, slabio, na kraju i sasvim splasnuo. A gubitak interesa graniči s neuspjehom. Zato, u načelu, moramo izbjegavati prezentiranje većeg broja istovrsnih objekata jednom te istom potrošaču. Cjelishodnije bi bilo ako bismo njegovu posjetu ograničili na jedan ili dva najljepša primjerka. Izuzetak činimo u slučajevima kada se radi o objektima koji, svaki za

sebe, ipso facto, predstavljaju izvanredne arhitektonsko-umjetničke i istorijske vrijednosti, ili kada, pak, pokazuju krupne razlike u svom osnovnom građevnom konceptu i umjetničkoj zamisli, konstrukciji, upotrijebljenom materijalu, primijenjenom dekoru, i slično tome. Smatramo, na primjer, da će biti kudikamo sretnije rješenje ako bi vodič istoj grupi posjetilaca predočio dva kvalitetno i po tipu raznolika objekta iste vrste — monumentalnu potkupolnu kamenu džamiju poniklu u centru grada, i, nasuprot njoj, jednu trošnu drvenu džamiju izgrađenu na periferiji naselja — nego u slučaju ako bi mu plasirali dva tipski i po djelovanju približno slična objekta makar se, u ovom posljednjem slučaju, radilo čak i o monumentima koji predstavljaju vrhunske vrijednosti u arhitektonsko-umjetničkom i istorijskom smislu. Prvi je slučaj zanimljiviji jer upućuje na različite zaključke i kompletnije sagledavanje uslova nastanka objekata ove vrste uopšte, na pobude njihovih osnivača, koji su se u mnogo čemu razlikovali, na njihov umjetnički smisao, ekonomske mogućnosti, žrtve i odricanja... Da ne govorimo da će i raspoloženje posjetilaca biti drugačije, potpunije, jer je doživio dvije kvalitetno različite impresije.

Kao treći elemenat za određivanje spomeničkih objekata namijenjenih turističkom saobraćaju služi njihovo tehničko stanje, tj. stepen ugroženosti, odnosno očuvanosti. Nije, naime, svejedno da li je neki spomenik kulture ugrožen do te mjere da se praktično ne može koristiti ili, pak, on zbog svoje zapuštenosti i derutnosti izaziva kod posjetilaca neprijatna raspoloženja. Tome treba dodati i čisto praktičnu stranu problema: rentabilnost ili nerentabilnost investicija uložениh u svrhe osposobljavanja objekata i njihovo korišćenje u turističkom prometu.

Problem kako smo ga naprijed izložili karakterističan je za dosadašnje prilike u radu i iskustvima konzervatora, kao i za neoficijalne stavove, mišljenja i praksu koju primjenjuju turistički radnici u našoj sredini. U sadašnjim uslovima neophodno je da se te stvari koriguju i tako omoguću drugačije, realnije vrednovanje spomenika nacionalnog kulturnog nasljeđa i adekvatnije njegovo korišćenje u kulturno-obrazovne i turističke svrhe.

Po našem mišljenju pravi uspjeh u korišćenju spomenika kulture u bilo kojoj oblasti možemo očekivati tek onda ako isključimo jednostranost u prilaženju ovom problemu. Za turizam to znači eliminisati dosadašnja shvatanja da su korisni samo oni spomenici koji se mogu praktično koristiti u svakodnevnom životu, dakle oni koji mogu da služe kao ugostiteljski, trgovački i drugi privredni objekti. Takvo gledanje treba proširiti u pravcu vrednovanja svih objekata materijalne kulture, koji imaju odgovarajuće kulturna-istorijske i umjetničke kvalitete, kao turističkih vrijednosti, jer direktno ili indirektno koriste turističkom prometu.

U rezimeu našeg razmatranja možemo zaključiti da u dosadašnjoj našoj praksi nije bilo planskog i sistematskog odabiranja spomenika sa svrhom njihovog korišćenja u turističkim relacijama. Zato bi zbog potvrđene činjenice da spomenici kulture mogu biti značajan faktor u privrednom životu zemlje a i kao kulturno-obrazovni činioci, bilo potrebno pristupiti slijedećem:

— zajedničkoj akciji konzervatora i muzejskih stručnjaka, turističkih radnika i drugih zainteresovanih organa za ovaj problem u pravcu eliminisanja postojećih razlika u tretmanu spomenika sa svrhom iznalaženja odgovarajućih kriterijuma za njihovu sigurniju valorizaciju u kulturno-istorijskom i umjetničkom smislu, a i kao objekata potrebnih turizmu i turističkoj privredi;

— U saradnji sa službom zaštite provesti kategorizaciju spomenika kulture kao turističkih vrijednosti (spomenici od međunarodnog, opšte-jugoslovenskog, republičkog i lokalnog značaja) i, s tim u vezi, utvrditi prioritet ulaganja za njihovu konzervaciju, adaptaciju i korišćenje u turističkom saobraćaju;

— preduzeti mjere za izgradnju komunikacija do svih najvažnijih spomenika i spomeničkih an-

sambla u svrhu njihova povezivanja na glavne turističke itinerare i aktivno uključenje u turistički promet;

— zbog neosporne činjenice da spomenici kulture predstavljaju jedan od najvažnijih sadržaja u programu privlačenja i zadržavanja turističkih potrošača, turističke organizacije bi trebalo da posvete odgovarajuću brigu i da učestvuju sa finansijskim, sredstvima u programu održavanja i osposobljavanja spomenika za potrebe javne prezentacije, bez obzira da li će oni biti direktno uključeni u turističku privredu ili ne;

— turistička služba, koja je i dosada dala znatan prilog popularizaciji spomenika nacionalne kulturna baštine, može pomoći na planu pripremanja javnosti za drugačiji, pravilniji odnos prema spomenicima kulture i njihovom čuvanju. Propagandu spomeničkih vrijednosti u budućnosti organizovati u najtješnjoj kolaboraciji sa organima službe zaštite spomenika kulture. Takva saradnja, nema sumnje, biće najbolja garancija uspjeha, ujedno i najsigurnija mjera za otklanjanje svih proizvoljnosti i pogrešnih interpretacija kakve srećemo u tekstovima o našim spomenicima u mnogim primjerima štampanih izdanja turističke propagande.

VALORIZATION OF MONUMENTS OF CULTURE

The author of the article brings out a fact that present-day Yugoslav Service for the Protection of Monuments of Culture has not yet established in practice reliable criteria for the valorization of objects of national cultural heritage; consequently, there is a notable difference in attitudes and criteria of the Institutes for the Protection of Cultural and Historical Monuments not only between different republics, but even within a single one. This incogruity of attitudes is chiefly due to the concrete situation of the objects of historical and cultural value, their respective presentation by types and degrees of their technical preservation, and is evident both in relation to the protection of monuments by types and to the date of their origin.

The selection of monuments necessary for the Service for Protection is made, in author's opinion, on the basis of moral, aesthetic and historical criteria. But the way these criteria are applied does not result in standards that can stay unchanged for a longer period of time, which accounts for their instability and their relative value. The guarantee of success lies in complex and thorough study of each particular object of material culture of all epochs, and in role and significance it can have in our present-day educational system. It is therefore necessary to aim at appreciation of the true value of each particular

object, taking into consideration the three mentioned criteria.

Tourism, as distinguished from the Service for Protection, has been interested in monuments so far chiefly for commercial reasons, neglecting the fact that they can be exploited as objects precious to science and art and as important elements of cultural education. That is why the criteria of valorization of monuments in tourism differ from the principles on which the craft of preserving is based in practice. Tourism, as well as the Service for Protection, makes account of historical and cultural importance of an object, but is particularly interested in the location and position of the object regarding main lines of communication. The second important factor is uniqueness, and the third physical condition of the object.

The successful exploitation of monuments of culture, in any sense whatsoever, cannot be expected until one-sidedness in treating this problem is excluded says the author. As regards tourism, this implies necessity of rejecting the settled belief that only those monuments are useful which can be practically exploited in everyday life. This attitude must be so extended as to include the valorization of all objects of material culture which have cultural and artistic qualities, since they directly or indirectly serve tourism.